

K OTÁZKÁM RÉTORICKÉ A EMPIRICKÉ EVIDENCE V MYŠLENÍ RANÉHO NOVOVĚKU¹

Lenka Řezníková

On the Rhetorical and Empirical Evidence in Early Modern Thought

The aim of this essay is to present two related but mutually contradictory cultural-historical interpretations, which explain the notion of evidence in Early Modern thought. While the first emphasises the rhetorical origins of the notion of *evidentia* and focuses on its rhetorical and narrative aspects, the other claims that due to the introduction of new methods in natural sciences, the notion of evidence in Early Modern Period changes and rhetorical evidence is transformed into an empirical one. This article's aim is not to map the entire range of scholarship related to the Early Modern understanding of the notion of *evidentia*: it leaves aside especially those investigations which focus on 'context-free' evidence in the sense of 'self-evidence'. The two abovementioned ways of understanding the notion of evidence are investigated here because they do not treat evidence as an attribute of a judgement or piece of knowledge. Rather, they see it as a historically variable aspect of the act which ascribes a judgement or piece of information the status of evidence. Mutual confrontation of the two interpretations thus also raises a question whether the rhetorical and the empirical aspects of evidence in the context of Early Modern thought are necessarily mutually exclusive.

Keywords: Rhetorical Evidence, Early Modern Period, J. A. Komenský

Lenka Řezníková (*1970) works at the Institute of Philosophy of the Czech Academy of Sciences, moi.meme@seznam.cz

1 Tato studie vznikla v rámci projektu GA ČR na podporu excelence GB14-37038G: Mezi renesancí a barokem. Filosofie a vědění v českých zemích a jejich širší evropský kontext.

Když se na počátku 18. století významný raně osvícenský encyklopedista Pierre Bayle ohléhl po osudech vědy předchozího století a hledal její shrnující znak, dospěl, jak upozornil Hole Rössler, k názoru, že to, co odlišilo myšlení 17. století od jeho starších forem, bylo pěstování evidence (*la culture de l'évidence*).² Právě to bylo podle něho hlavním distinkčním znakem, jenž odlišoval nové empiricko-experimentální postupy od starší aristotelské přírodní filozofie, a náležel tak ke kategoriím, které určujícím způsobem ovlivnily myšlení 17. století.³ Podobný názor sdílejí i někteří současní badatelé, kteří považují kategorii evidence za neodmyslitelnou, ba symptomatickou součást raně novověkého myšlení. Nápadný nárůst významu této kategorie je vede ke studiu dějin pojmu a k historické analýze forem argumentace, jimž byla evidence připisována. A právě tato důsledná historizace pojmu je společným východiskem několika kulturně historických interpretací, jež akcentují, že v různých historických kontextech se jako očividné mohly jevit různé skutečnosti a jejich samozřejmost tak byla podmíněna celým souborem obecně sdílených představ o světě. Současně je však tato historizace právě jen společným východiskem, bází, odkud se jednotlivé interpretace vydávají vlastním směrem.

Cílem této studie je představit dvě z těchto interpretací, jež se rozcházejí již v samotném ukotvení pojmu evidence v raně novověkém myšlení. První se soustředí na rétorické aspekty evidence a soudí, že tento pojem zůstává i v raném novověku úzce spjat s rétorickou, resp. narativní praxí.⁴ Druhá pracuje naopak s představou, že v důsledku prosazování nových přírodovědných postupů mění pojem evidence v raném novověku svou povahu a rétorická evidence se transformuje v evidenci empirickou.⁵ Článek neusiluje o zmapování celého širokého spektra bádání nad raně novověkým pojmem *evidentia*, stranou nechává zejména bádání, které se zabývá „bezkontextovou“ evidencí ve smyslu anglického *self-*

2 HOLE RÖSSLER, *Die Kunst des Augensehens. Praktiken des Evidenz im 17. Jahrhundert*, Wien-Berlin 2012, s. 1.

3 Například Amos Funkenstein používá k odlišení obou paradigmat termíny ergetické vědění (*ergetic knowledge*) pro nové empiricko-experimentální postupy a kontemplativní vědění (*contemplative knowledge*) pro starší, aristotelské modely poznání. Srov. AMOS FUNKENSTEIN, *Theology and the Scientific Imagination from the Middle Ages to the Seventeenth Century*, Princeton 1986, s. 292n.

4 RÜDIGER CAMPE, *Über den Rahmen rhetorischer Bildgebung*, in: Poststrukturalismus. Herausforderung an die Literaturwissenschaft, (ed.) Gerhard Neumann, Stuttgart-Weimar 1997, s. 209.

5 GABRIELE WIMBÖCK, KARIN LEONHARD, MARKUS FRIEDRICH, *Evidentia. Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit*, in: Evidentia. Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit, (edd.) G. Wimböck, K. Leonhard, M. Friedrich, Berlin 2007, s. 24.

-evidence. Primárně jej zajímají zmíněné dvě interpretace právě z toho důvodu, že evidenci nechápu jako vlastnost soudu nebo poznatku, nýbrž jako historicky proměnlivou vlastnost aktu, kterým je soudu nebo poznatku připsána (neboli vlastnost tohoto připsání). Jejich vzájemná konfrontace tedy současně otevírá otázku, zda se rétorické a empirické aspekty evidence v kontextu raně novověkého myšlení vzájemně nutně vylučují.

Evidence jako historicky proměnlivá kategorie

Historizací a důslednou relativizací pojmu evidence navazuje současné kulturně historické bádání na myšlenkové proudy druhé poloviny 20. století, které odhalovaly podmíněnost ontologických i teologických univerzálií⁶ a které do středu studia postavily diskurzy a pojmy jako historicky proměnlivé podmínky imaginativních, poznávacích a obecně myšlenkových procesů.⁷ Také pojetí evidence jako kategorie implikující absolutní jistotu poznání nahradila v důsledku této historizace teze, že ona předpokládaná absolutní jistota není vlastností vědění, nýbrž pouze efektem specifických rétorických a argumentativních praxí, které vědění inscenují a které se přizpůsobují sociálním strukturám a myšlenkovým algoritmům té které doby. Již v 60. letech konstatoval významný filozof vědy Wolfgang Stegmüller, že pojem evidence nás nevyhnutelně uvádí do aporetické situace, spočívající ve spojení evidence s vírou v ní: ten, kdo argumentuje pro evidenci, vyjadřuje podle Stegmüllera pouze svou víru v ni, ten kdo argumentuje proti ní, vyjadřuje naopak jen to, že v evidenci nevěří.⁸

Za takto konfigurovaných předpokladů se otázka evidence stala svěbytnou otázkou po povaze aparátu, pomocí kterého je evidence inscenována. Relevanci otázky, co, kdy a proč bylo chápáno či prohlašováno za evidentní, ukazuje již jednoduché poznání, že v historii byla evidentní platnost přepisována sdělením,

6 THOMAS EBKE, *Lebendiges Wissen des Lebens. Zur Verschränkung von Plessners Philosophischer Anthropologie und Canguilhems Historischer Epistemologie*, Berlin 2012, s. 216.

7 K problematice imaginace a poznání z hlediska historické epistemologie LUTZ DANNEBERG, CARLOS SPOERHASE, DIRK WERLE (edd.), *Begriffe, Metaphern und Imaginationen in Philosophie und Wissenschaftsgeschichte*, Wiesbaden 2009.

8 WOLFGANG STEGMÜLLER, *Metaphysik, Skepsis, Wissenschaft*, Berlin-Heidelberg-New York 1969, s. 168. Cituji dle GERNOT KAMECKE, *Spiele mit den Worten, aber wisse, was richtig ist! Zum Problem der Evidenz in der Sprachphilosophie*, in: *Sehnsucht nach Evidenz*, (edd.) Karin Harrasser, Helmut Lethen, Elisabeth Timm, Bielefeld 2009 (ZfK. Zeitschrift für Kulturwissenschaften 1), s. 15.

kteřá tuto platnost v pozdějších nebo kulturně jiných epistemických rámcích pozbyla (klasickým příkladem je evidence geocentrismu, která vycházela ze sumy dostupného vědění, nebo evidence zjevení, jejímž elementárním předpokladem je víra, resp. příslušnost ke komunitě, která ve zjevení věří).⁹ Toto „kontextové“ pojetí evidence předpokládá existenci „alespoň jedné nadřazené instance“,¹⁰ jež rozhodne o tom, zda bude poznání považováno za evidentní. Tato instance je intersubjektivní a váže se k obecně přijímaným kulturním vzorcům společnosti, jež je sdílí. Evidenci tak lze chápat spíše jako historicky, sociálně či kulturně podmíněný prožitek jistoty než jako absolutní, mimodiskurzivní a na vnějších dispozitivních nezávislou – „bezkontextovou“ – jistotu *an sich*. Platnost evidence je dána horizontem sdílení předpokladů, za kterých platí. Tam, kde předpoklady evidence již sdíleny nejsou, přestává být i evidence evidentní.

Jestliže tato relativizace a důsledná historizace pojmu představuje společný jmenovatel celé řady výkladů věnovaných raně novověkému vnímání evidence, v konkrétních bodech se tyto výklady rozcházejí. Na následujících stránkách pojednáme o dvou vybraných interpretacích. První pojímá evidenci v raném novověku z hlediska dějin rétoriky a narace, druhá z hlediska dějin přírodních věd. Jejich závěry, vycházející z různých perspektiv, se do značné míry rozcházejí, otázkou je, zda jsou proto nutně nekompatibilní.

Pojem evidence v rétorické tradici

Od antiky byl pojem evidence navázán primárně na oblast rétoriky. Již jeho etymologický základ (z latinského *videre* = vidět) odkazoval k figurativní schopnosti jazyka zpřítomňovat nepřítomné pomocí imaginárních obrazů, a propojoval tak řečový akt s jeho (kvazi)vizuálním účinkem. Aby řečník přesvědčil, měl, jak psal Cicero ve svém spise *De oratore*, věci vykreslit tak názorně, jako by je uváděl před zrak (*sub aspectum*) posluchačů.¹¹ Ono *sub aspectum subiectio*, představující jeden z ústředních nástrojů persvaze, bylo v rámci rétoriky primárně praxeologické povahy. Cíl řečníka – přesvědčit posluchače – chápal Cicero v rovině *elocutio*, resp. jako součást učení o ozdobách řeči (*ornatus*). Rovina vztahující se ke kategorii pravdivosti tu byla, jak konstatuje Erich Meuthen, odsunuta z cen-

9 Kamecke uvádí známý příklad zjevení Panny Marie v Guadalupe. G. KAMECKE, *Spiele mit den Worten*, s. 11.

10 G. KAMECKE, *Spiele mit den Worten*, s. 12.

11 MARCUS TULLIUS CICERO, *De oratore*, III, 202.

tra pozornosti. „Představa, která je základem idealistického subjektivismu, totiž představa, že poznávací subjekt odhlédne od sebe samého a od svého zájmu, se v rétorice jeví jako absurdní.“¹² Přestože Meuthenova marginalizace etického kodexu rétoriky je snad až příliš vyhocená, neboť i rétorika vážala řečníka přinejmenším teoreticky ke vzájemné korespondenci věci a slov, povaha antické rétorické praxe nesoucí výrazné forenzní rysy¹³ zakládala v reálu do značné míry perspektivistické pojetí evidence, neboť řeč byla nutně podmíněna zájmem sledovaným jednou ze zúčastněných stran.

Rétorickou povahu připisoval evidenci i Quintilianus, autor spisu *Institutio oratoria*. Ciceronské *sub aspectum subiectio* modifikoval jako *sub oculos subiectio* a pro označení řečnické kompetence, pomocí které lze tohoto efektu dosáhnout, užil právě termín *evidentia*. Chápal pod ním takovou figuraci sdělení, která je na rozdíl od pouhého označení (*indicare*) zaměřena na to představit věci či děje pomocí názorného vyobrazení, jak se staly, a vzbudit dojem, že posluchači jsou jim osobně přítomni (*quam si rebus ipsis intersimus*).¹⁴ Latinským slovem *evidentia* přitom přeložil řecký termín *enárgeia*.¹⁵

Složitá soustava antické rétoriky znala vedle pojmu *enárgeia* také podobně znějící pojem *enérgeia* a další významově blízké *hypotyposis*. Někteří badatelé usilují o jejich přesné vymezení a vzájemné odlišení,¹⁶ jiní spíše skepticky konstatují, že z dlíčích zmínek v antických pramenech je obtížné vyvodit jednoznačné závěry o povaze a vzájemném vztahu vlastností, jež označovaly. Jak k této terminologické rivalitě různých významů pojmů poznamenává Bernhard Asmuth, pohybovaly se ale všechny výklady více méně v oblasti *eloquentiae*. Důležitější pro

12 ERICH MEUTHEN, *Selbstüberredung. Rhetorik und Roman im 18. Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau 1994, s. 86: „Die dem idealistischen Subjektivismus zugrunde liegende Vorstellung eines inneren Absehens des erkennenden Subjekts von sich selbst – der Interessenlosigkeit – erscheint im rhetorischen Horizont absurd.“

13 BILL NICHOLS, *Evidenz – Frage nach dem Beweis*, in: *Listen der Evidenz*, (ed.) Michael Cuntz, Köln 2006, s. 98.

14 MARCUS FABIVS QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, IX, 2, 32.

15 M. F. QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, IV, 2, 63: „Sunt, qui adiciant his evidentiam, quae ἐγάργεια Graece vocatur.“

16 K rozlišování pojmů *energeia* a *enargeia* RÜDIGER CAMPE, *Vor Augen Stellen. Über den Rahmen rhetorischer Bildgebung*, in: *Auf die Wirklichkeit zeigen. Zum Problem der Evidenz in der Kulturwissenschaften. Ein Reader*, (edd.) Helmuth Lethen, Ludwig Jäger, Albrecht Koschorke, Frankfurt am Main 2015, s. 126; ERICH MEUTHEN, *Sprachkraft. Versuch über Ironie und Allegorie*, München 2011, s. 6, kde je tento rozdíl vztažen k rozdílu mezi rétorikou (*enárgeia*) a filozofickou reflexí rétoriky (*enérgeia*).

specifikaci a další vývoj pojmu byly proto podle něho pokusy revidovat trivium, čímž se rekonfigurovaly vztahy mezi gramatikou, dialektikou a logikou a pojem *perspicuitas* se dostal do nového kontextu, a sice do kontextu logiky.¹⁷ Ani nyní však nebyla evidence ztotožněna s logickým důkazem. I nadále termín konotoval široké sémantické pole slov ukázat, předvést, a jak soudí Simon de Angelis nebo Heinrich F. Plett, měl proto podobný význam jako *demonstratio*.¹⁸ Evidence tak jistým způsobem zastupovala autopsii, i když zamýšlenou fiktivní prezenci sugerovala jinými prostředky než přímou ostenzí.¹⁹

Zatímco renesance se v mnoha ohledech k tradici antické rétoriky znovu vracela, 17. století se vůči ní začalo opět výrazně vymezovat a sílily hlasy, které ji odmítaly jako techniku manipulace a účelového klamu, jejímž smyslem není poznání, nýbrž jen získání převahy.²⁰ Za takovýchto okolností by se operování s pojmem, který byl po celá staletí součástí rétorické teorie, mohlo zdát v učeněckém a obecně literárním diskurzu 17. století překvapivé. Současná bádání však nabízejí vysvětlení. Proud zaměřený na dějiny vědy hledá vysvětlení v tom, že věda, která se odklání od rétorických postupů a obrací se k experimentálním metodám, si současně ke svému obrazu přetváří i způsob pojmání evidence. S pojmem stále pracuje, dává mu však již jiný obsah.²¹ Vysoká frekvence jeho výskytu tedy není v rozporu s oslabováním významu rétoriky, neboť nový pojem evidence se z oblasti rétoriky emancipuje a přenáší se do oblasti epistemologie nově se formujících reálných věd. Obhájci rétoriky jsou naproti tomu toho názoru, že přes sílící kritiku zaujímalá rétorika v raně novověké vědě stále vý-

17 B. ASMUTH, *Perspicuitas*, sl. 848–849.

18 SIMONE DE ANGELIS, *Demonstratio ocularis und evidentialia. Darstellungsformen von neuem Wissen in anatomischen Texte der Frühen Neuzeit*, in: *Spuren der Avantgarde: Theatrum anatomicum. Frühe Neuzeit und Moderne im Kulturvergleich*, (edd.) Helmar Schramm, Ludger Schwarte, Jan Lazardzig, Berlin-New York 2011, s. 171.

19 S. DE ANGELIS, *Demonstratio ocularis*, s. 174. Plett přitom odkazuje na další rétorický spis, *Rhetorica ad Herennium*. Srov. H. F. PLETT, *Enargeia in Classical Antiquity*, s. 8: „Demonstratio est cum ita verbis res exprimitur, ut geri negotium et res ante oculos esse videatur.“

20 JIŘÍ KRAUS, *Rétorika v evropské tradici*, Praha 1998, s. 10.

21 G. WIMBÖCK, K. LEONHARD, M. FRIEDRICH (edd.), *Evidentialia. Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit*. Obdobnou rekonstrukcí procházely v téže době i další pojmy, například demonstrativ či informace. Srov. PETER MACHAMER, *17th Century Demonstrations*, in: *Wissensideale und Wissenskulturen in der Frühen Neuzeit/Ideals and Cultural Knowledge in Early Modern Europe*, (edd.) Wolfgang Detel, Claus Zittel, Berlin 2002, s. 23–37; ARNDT BRENDECKE, MARKUS FRIEDRICH, SUSSANE FRIEDRICH (edd.), *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*, Berlin 2008.

znamné místo²² a silná pozice pojmu evidence, třebaže do sebe vstřebával nové prvky, indikuje, že i raně novověká vědecká praxe se opírala o rétorické formy argumentace.²³ V této souvislosti lze vyslovit tezi, že sílicí kritika rétorické účelovosti, s níž se setkáváme v 17. století, vypovídá především o tom, že se raně novověký diskurz vypořádával s dalekosáhlou diferenciací názorů, jež bylo díky knihtisku možno snadněji zveřejňovat a rozvíjet, a byla tak spíše reakcí na zkušenost raně moderní plurality než na samu rétoriku, která tuto pluralitu, resp. některé její negativní konsekvence, jen zástupně manifestovala.

Přes velkou pozornost, jež je dlouhodobě věnována významu rétoriky v myšlení raného novověku, se přímo problematikou rétorické evidence zabývalo od 90. let minulého století jen několik badatelů, kteří přitom uplatňovali širší narativistická, případně estetická hlediska. Kritickou reflexi rétorické tradice v raně novověké literární praxi sledoval Andreas Solbach na příkladu Grimmelshausenova románu *Simplicius Simplicissimus* z druhé poloviny 17. století, jehož hrdina se postupně vyvíjí ve zkušeného, morálně „flexibilního“ rétora.²⁴ Solbach se přitom snažil ukázat paradigmatický rozdíl mezi orální praxí, kterou předpokládala rétorika, a písemnou praxí, jak ji představoval barokní román. Na pozdějším textovém materiálu z 18. století se podobným směrem vydal i Erich Meuthen.²⁵ Tento přístup kritizuje Rüdiger Campe jako dosti jednostranný, tedy v tom smyslu, že se tito autoři příliš soustředí na odhalení „moderních“ technik vyprávění v raně novověkých textech.²⁶ Sám se věnuje evidenci především z hlediska antických rétorických tradic, avšak spíše z perspektivy dějin pojmů.

Význam rétoriky v textových praxích hájí i Bill Nichols, který polemizuje s celou kritickou tradicí, která Platonem počínaje a Barthem²⁷ konče viděla v rétorice pouze „korupční formy lichocení nebo klamání“,²⁸ redukovala ji na její ide-

22 MARKUS HUNDT, „Spracharbeit“ im 17. Jahrhundert. *Studien zu Georg Philipp Harsdörffer, Justus Georg Schottelius und Christian Gueintz*, Berlin–New York 2000, s. 413: „Wie kaum ein anderes ist das 17. Jahrhundert von der Rhetorik geprägt.“ Podobně Andreas Keller označuje raný novověk jako „rétorické období“ a do této charakteristiky zahrnuje důsledně i 17. století – ANDREAS KELLER, *Frühe Neuzeit. Das rhetorische Zeitalter*, Berlin 2008.

23 JEAN DIETZ MOSS, *The Interplay of Science and Rhetoric in Seventeenth-Century Italy*, *Rhetorica* 7/1989, s. 23–43.

24 ANDREAS SOLBACH, *Evidentia und Erzähltheorie. Die Rhetorik anschaulicher Erzählens in der Frühmoderne und ihre antiken Quellen*, München 1994.

25 E. MEUTHEN, *Selbstüberredung*.

26 R. CAMPE, *Vor Augen Stellen*, s. 128.

27 Nichols tu odkazuje na Barthův esej *Rétorika obrazu (Rétorique de l'image)* z roku 1964.

28 BILL NICHOLS, *Evidence – Fragen nach dem Beweis*, in: *Die Listen der Evidenz*, (ed.) Michael Cuntz, Köln 2006, s. 92.

ologické aspekty a nerefletovala její zásadní kognitivní význam. Podobně například argumentuje i Claus Zittel, který ve své studii *Theatrum philosophicum* interpretoval z pozic estetiky Descartovy texty a snažil se prokázat, že „ve všech fázích Descartova myšlení určovaly jeho filozofii estetické formy“. Tyto estetické formy podle něho nespočívaly jen v „pouhé reprezentaci, zprostředkování nebo vnějším odění věděni“, nýbrž se jako součást kognitivní výbavy „podílely na jeho produkci“.²⁹ Sledoval přitom nejen roli jazykových prostředků (metafor, objektivitu, nebo naopak subjektivitu inscenujících typů vyprávění apod.), ale také jejich interakci s obrazovými reprezentacemi, na něž se Descartes odvolával ve svých přírodovědných spisech, jež měla zajistit permanentní „kontrolu nad imaginací čtenáře“.³⁰

Nezanedbatelným faktorem v procesech inscenování evidence byl, jak zdůrazňují práce z dějin knihtisku a písemných kultur, v podmínkách raného novověku také samotný nárůst textové produkce. Skutečnost, že vedle sebe operovaly ve stále vyšším počtu texty reprezentující různá paradigmatata, teorie a koncepty, jež mezi sebou soupeřily o uznání, vedla k výraznému posílení legitimizačních složek textových praxí. Za těchto nových okolností, které poznamenávaly vědecký provoz, se etablovaly formální strategie přesvědčování o tom, že právě daná teorie je „evidentně“ správná. Evidence se tak v této souvislosti jeví jako textová praxe, jejíž význam roste právě s nárůstem konkurenčních textů. I to ale můžeme interpretovat jako jednu z okolností, které vedly v raném novověku k epistemologicky relevantní tematizaci a problematizaci pojmu evidence. Pokud pro sebe postulovaly stejný nárok na uznání evidence neslučitelná tvrzení a protichůdné teorie, pak se pojem evidence ocitl na zásadní, avšak zcela neostré hranici mezi pravdou a klamem. Středověký metafyzický pojem evidence se tak rozpadá mimo jiné v důsledku demokratizace textových a pluralizace vědeckých praxí, jež mají ten „zcela skandální“ efekt,³¹ že pojem, který měl být synonymem svrchovaného, nepochybného a absolutně platného věděni, byl sám tematizován jako epistemologický problém.³²

Nezanedbatelný podíl na zvýznamňování rétorické evidence přitom měla i skutečnost, že na rozdíl od starších období se v raném novověku výrazně rozšiřuje i samotný společenský rádius přesvědčování. Zejména politické tisky se

29 CLAUS ZITTEL, *Theatrum philosophicum. Descartes und die Rolle ästhetischer Formen in der Wissenschaft*, Berlin 2009, s. 15.

30 C. ZITTEL, *Theatrum philosophicum*, s. 221.

31 ROLAND BARTHES, *Světlá komora. Vysvětlivka k fotografii*, Bratislava 1994, s. 73.

32 G. KAMECKE, *Spiele mit den Worten*, s. 13ff.

navzdory cenzurním opatřením rychle šířily a podílely se na formování nového typu politicky gramotné veřejnosti. Nešlo již pouze o přesvědčování jednotlivců během individuálních soudních procesů nebo dílčích zájmových skupin ve sféře-privátních komunikačních sítí, nýbrž o ovlivňování veřejného mínění v kauzách, které daleko přesahovaly limitované rámce někdejších řečnických praxí a posilovaly význam přesvědčovacího potenciálu rétorické evidence.³³

Raný novověk a přírodovědný modus evidence

Na rozdíl od naratologických bádání, která zdůrazňují kontinuitu rétorických praxí, předpokládají bádání, nahlízející evidenci z hlediska vývoje reálných věd, že v jejím pojmání dochází v raném novověku k zásadnímu zlomu. Pojem evidence se tu zkoumá v kontextu zásadních změn, jež zasáhly raně novověkou epistemologii, metodologii a technickou výbavu technických oborů a přírodních věd, vymanily je z někdejších filozofických modelů myšlení o světě a nastolily nové parametry výzkumu.³⁴ Kromě samotných poznávacích metod přitom postulovaly i nové požadavky na modely výkladu a důkazní praxi. Vcelku logicky se přitom výzkum raně novověké evidence propojil především s výzkumem dobových „skopických režimů“,³⁵ tedy s oblastí, k níž pojem evidence odkazuje již svou etymologií a základním sémantickým obsahem.

Nové objevy na poli optiky, zejména sestavení a postupné zdokonalování teleskopu a mikroskopu, otevřely nové možnosti pozorování předmětů do té doby smyslově nedostupných. Nové techniky tisku vizuálních materiálů současně umožnily komunikovat zobrazení, jež byla výsledkem těchto pozorování, jako součást textu. Ke slovu se díky tisku vizuálních předloh dostaly nové formy demonstrace, které, jak píše Peter Machamer, činily privátní experiment veřejným.³⁶ Provázání obrazu a textu se tak nedělo jen v rovině sugestivních jazykových prostředků. Obrazové materiály posílily názornost a spolu s tím i pocit

33 Srov. letákové kampaně v době třicetileté války nebo v době občanské války v Anglii.

34 William Gilbert psal v roce 1600 ve svém spise o magnetismu, že učenci, kteří získávají své poznatky pouze z knih, jsou jako slepci – PETER BEXTE, *Magnetische Diagramme. Gilberts Einübung ins indirekte Sehen*, in: Evidentia. Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit, s. 331n.

35 Termín „skopické režimy“ pochází od Martina Jaye, který jím označuje různé subkultury raně novověkého vizuálního vnímání světa – MARTIN JAY, *Scopic Regimes of Modernity*, in: *Vision and Visuality*, (ed.) Hal Foster, Seattle 1988, s. 3–23.

36 P. MACHAMER, *17th Century Demonstrations*, s. 25.

vlastní přítomnosti v procesu pozorování. Do určité míry se tak posílila i iluze očitého svědectví. Oba nástroje, názornost i očitě svědectví, se profilovaly jako neodmyslitelná součást dobové vizuální kultury. Zejména požadavek názornosti známe například i z textů J. A. Komenského, který instrumentalizoval viditelnost a ve jménu vyšší eficientnosti vzdělání plédoval ve svých didaktických teoriích vedle přímé ostenze i pro používání obrázků, náčrtů a schémat.

Také proto se nemalá část bádání soustředila právě na výzkum souvislosti mezi raně novověkou vědeckou argumentací a vizuálními kulturami, kde pojem evidence přímo odkazuje k zraku, vidění, pozorování a zviditelňování. Tyto sémantické vrstvy vykazoval pojem ve starší, rétorické tradici a také v novém přírodovědném kontextu. S nástupem nových nebo zdokonalených optických přístrojů se však rozšiřuje pole toho, co je viditelné, a významňuje se tak původní, doslovný smysl slova vidět. Zatímco starší, rétorická evidence programově kalkulovala s jazykovými prostředky, aby dosáhla obrazné substituce vidění, přírodovědná evidence se vrátila k doslovnému významu slova a oprošťovala ho od metaforických významů. „Vidět“ v empirickém smyslu si nevystačilo s významem představovat si, vizualizovat v mysli. Znamenalo skutečně vidět. Co je evidentní, může člověk vidět, a naopak to, co člověk vidí, může získat status evidence.³⁷

Způsob vidění, který se prosadil v 17. století, označovaný jako karteziánský perspektivismus, byl natolik názorný, že zastínil ostatní způsoby a byl dlouho považován za jediný základní skopický režim moderní doby. Až počátkem 20. století upozornil Erwin Panofsky na některé zapomenuté aspekty, které problematizují evidenci geometrického popisu prostoru vycházejícího z perspektivy. Ukázal, že perspektiva není imanentní prostoru, nýbrž že je vlastností jeho geometrického zápisu, a není tedy než symbolickou kulturní formou. Na řadě konkrétních příkladů doložil, že zápis prostoru, který pracuje s perspektivou, pouze sugeruje svou totožnost s tím, co vidí lidské oko, neboť to ve skutečnosti v důsledku svého zaoblení a dalších vlastností vidí prostor jinak.³⁸ Tyto antropologické vlastnosti lidského oka dobře znala antika, s prosazováním učení o perspektivě však ustoupily do pozadí a byly zapomenuty. V raném novověku na ně upozorňovali jen někteří učenci, zejména astronomové, kteří intenzivněji než jiní vnímali diference mezi kulturně imputovanými vzorci vidění, jak je inscenoval perspektivismus, a antropologickými vlastnostmi vidění. Tak například Kepler

37 G. KAMECKE, *Spiele mit den Worten*, s. 11.

38 ERWIN PANOFSKY, *Die Perspektive als symbolische Form* [1926], in: E. Panofsky, *Aufsätze zu Grundfragen der Kulturwissenschaft*, Berlín 1980, s. 99–167.

byl překvapen zjištěním, že dráha komety, ačkoli se zdá být v důsledku naučeného způsobu vnímání na první pohled rovná, vykazuje jisté zakřivení, jakmile se člověk zbaví apriorních kulturně naučených vzorců vnímání a nechá oko vyhodnocovat, co skutečně vidí. Z toho usoudil, že perspektiva, která se rozšířila v dobovém malířství, ovlivnila způsob pozorování a zatemnila některé důležité aspekty prostorových vztahů.³⁹

To vše podtrhává význam vidění a spolu s tím i význam evidence jako jednoho z centrálních epistemologických nástrojů raně novověké vizuální kultury. Sybille Krämer se podobně zamýšlí i nad vizuální evidencí matematiky 17. století a soudí, že formalizace matematických výpočtů pomocí znaků je rovněž typem vizualizace, neboť činí abstraktní operace smyslově dostupnými. Formalizovaný zápis tak zdánlivě umožňuje sledovat na vlastní oči celý průběh matematické operace, a je tak de facto základem pro uznání její evidentní platnosti.⁴⁰ Ostatně kupříkladu i Komenský řadil optiku mezi matematické vědy, kde figurovala spolu s aritmetikou, geometrií (k níž náleží i geodezie), astronomií a múзикou, přičemž společným jmenovatelem jmenovaných disciplín byla právě jejich vizuální podstata. Všechny matematické vědy totiž podle Komenského zkoumají „vzájemné poměry viditelných věcí“ (*visibilium rerum proportiones*),⁴¹ a to včetně múziky, která neučí zvuky jednoduše slyšet, nýbrž, jak píše Komenský, pozorovat (*musica docet sonos observare*).⁴²

I tento optický entuziasmus, vyvolaný novými objevy na poli optiky a zdokonalováním optických přístrojů, však zpočátku narážel na řadu epistemologických pochybností a pozorováním, realizovaným pomocí nových nástrojů, nebyla vizuální evidence připisována automaticky. Předně překonávaly nové technické nástroje a postupy limity stávajících forem poznávání, čímž ale poznání znejistovaly. Samy přitom vzbuzovaly skepsi a otevíraly otázky po důvěryhodnosti nových technologií a smyslového poznání jako takového. Na straně jedné měli raně novověcí učenci výrazně lepší vybavení než učenci antičtí nebo středověcí, na stra-

39 E. PANOFSKÝ, *Die Perspektive als symbolische Form*, s. 103–104.

40 SYBILLE KRÄMER, *Berechenbare Vernunft. Kalkül und Rationalismus im 17. Jahrhundert*, Berlin–New York 1997. Ke koncepci Sybille Krämer srov. též PETRA SCHAPER-RINKEL, *Was zeigt sich? Evidenz in den Kulturwissenschaften*, <http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-2329>: „Was den Sinnen nicht zugänglich ist, wird durch die Formalisierung im Kalkül gegenständlich verkörpert.“

41 JAN AMOS KOMENSKÝ, *Geometria*, in: *Johannis Amos Comenii Opera omnia / Dílo Jana Amose Komenského XII*, (ed.) Dagmar Čapková, Praha 1978, s. 13. Český překlad JAN AMOS KOMENSKÝ, *Geometrie*, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského IV*, Praha 1968, s. 22.

42 J. A. KOMENSKÝ, *Geometria*, s. 13. Český překlad J. A. KOMENSKÝ, *Geometrie*, s. 22.

ně druhé je ale toto vybavení přivádělo k reflexi samotného pozorovacího aktu a podmínek, za kterých probíhá.⁴³ Dějinami raně novověké vědy se tak táhne otázka, zda a za jakých podmínek je smyslové poznání vůbec a smyslové poznání opírající se o nové optické pomůcky důvěryhodné. V tomto smyslu nelze než souhlasit s Mathiasem Kroßem a Gary Smithem, kteří dějiny evidence interpretují jako dějiny nedůvěry, podezíravosti, a zpochybňování a pátrání po tom, jaké síly se skrývají za viditelnými (nebo obecně smyslově vnímatelnými) jevy.⁴⁴

Triumfálnímu nástupu mikroskopu i teleskopu předcházela skepse, jež pramenila z jejich absence v soustavě kulturně akceptovaných postupů. Badatelé, kteří tyto optické pomůcky používali, museli pracně dobývat vstřícnost v důvěryhodnost svých přístrojů.⁴⁵ I z toho je patrná kulturní podmíněnost evidence, tedy skutečnost, že připsání evidence vyžaduje sekundární podporu v podobě intersubjektivního sdílení kontextu, jež je latentní součástí každé argumentace.

K vyvolání pochybností, zda badatel v přístroji vůbec něco vidí, stačila v počátcích mikroskopie, jak ukázala například Karin Leonhard, i nezdařená vyobrazení mikroskopovaných preparátů.⁴⁶ Badatelé, kteří sami nebyli zdatní kreslíři, se proto začali programově spojovat s umělci, kteří preparované exponáty vyobrazovali. Pouze kresbě vykazující v dané době relevantní výtvarné vlastnosti bylo možné přisoudit status evidence, jakkoli korespondence mezi provedením kresby a zobrazovaným nebyla bez přístupu mikroskopu verifikovatelná. Kvalita zobrazení tak stála na pomezí mezi empirickou a rétorickou evidencí: stala se měřítkem poznání, ve své podstatě však byla právě jen nástrojem přesvědčování.

Právě vztah evidence a výtvarných forem reprezentace ukazuje vzájemnou propojenost estetických a epistemologických kategorií raného novověku a stává se jednou z důležitých oblastí výzkumu (tím spíše, že prohlubující se konfesionalizace přinesla v tomto období také výraznou diferenciaci v přístupu k výtvarným projevům).

Z počátku 17. století známe ale nejen texty, které se vypořádávaly s důvěryhodností nových vizuálních technik, nýbrž i texty, které se skepticky vyjadřovaly

43 GOTTFRIED BOEHM, *Eine kopernikanische Wende des Blickes*, in: Sehsucht. Über die Veränderung der visuellen Wahrnehmung, (ed.) Wenzel Jakob, Göttingen 1995, s. 26.

44 MATHIAS KROß, GARY SMITH, *Die ungewisse Evidenz*, in: Die ungewisse Evidenz. Für eine Kulturgeschichte des Beweises, (edd.) MATHIAS Kroß, Gary Smith, Berlin 1998, s. 7.

45 CATHERINE WILSON, *Some Skeptical Reactions to Early Microscopy*, in: Evidentia. Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit, s. 217–234.

46 KARIN LEONHARD, *Kritik an der Hand. Zum Verhältnis von Wissenschaftler und Zeichner in der frühen Mikroskopie*, in: Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit, s. 235–262.

i k vidění samotnému. Stuart Clark hovoří pro toto období o bourání renesančního optimismu týkajícího se vidění na příkladu spisu George Hakewilla *The vanities of the eye* z roku 1608. Jednalo se o spis určený pro slepce, který vysvětloval záludnosti zrakových vjemů a argumentoval tím, že význam zraku je obecně zveličován.⁴⁷ V důsledku zpochybnění vidění podléhala dílčímu přehodnocování také další praxe, jež souvisela s produkcí evidence, instituce svědectví. Celý diskurz raně novověké optiky tak osciloval mezi optimistickým entuziasmem a skeptickým pyrrhonismem.⁴⁸

Závěr

Současné studie k dějinám věd otevírají k analýze celou rozsáhlou oblast vědeckých praxí. Vedle teorie a dějin poznání se předmětem analýz staly i ty agendy vědecké práce, které nesouvisely přímo s otázkami poznání, nýbrž spíše se způsoby získávání, prosazování, legitimizace či popularizace vědění. Do této oblasti patří i bádání týkající se procesů připisování evidence vědění. Vymezili jsme dvě příbuzné, současně však vzájemně se rozcházející interpretace, na jejichž základě lze sledovat otázku vzájemné provázanosti různých modelů evidence v raně novověkém myšlení. Za prvé interpretaci, která akcentuje vzájemné vztahy a souvislosti mezi rétorikou a modely argumentace v 17. století, a proud, podle kterého je pro raný novověk symptomatický odklon od rétoriky a formování nového, ergetického konceptu evidence. Obě konstatují, že raný novověk přinesl v pojmání evidence nikoli nepodstatné změny, rozdíl však spočívá v tom, jak jsou tyto změny vyhodnocovány. Zatímco první proud je interpretuje jako kontinuální procesy a nově etablované nástroje argumentace chápe jako součást rétorických praxí (stále jde podle něho o figury, tropy a obrazy), druhý interpretuje změny jako diskontinuitní, zlomový bod a nové argumentační prostředky chápe jako prostředky již nerétorické, nastolující novou epistemologickou kvalitu.

47 STUART CLARK, *Vanities of the Eye. Vision in the Early Modern European Culture*, Oxford 2007, s. 25: „demolition of Renaissance optimism about vision“.

48 Nedůvěru budila skutečnost, zda to, co badatelé představují veřejnosti v podobě nákrešů a výtvarných vyobrazení, skutečně viděli. Docházelo k zaměňování viděného a zobrazovaného, takže nezdařené vyobrazení vyvolávalo pochybnosti, zda mikroskopista ve svém přístroji vůbec něco vidí. Srov. KARIN LEONHARD, *Kritik an der Hand. Zum Verhältnis von Wissenschaftler und Zeichner in der frühen Mikroskopie*, in: Evidentia. Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit, s. 235–261.

Liší se tedy spíše pojetím rétoriky než evidence. První proud chápe rétoriku v širším smyslu jako schopnost aktivovat imaginaci (jak autora, tak posluchače)⁴⁹ a jako prvek systémově přítomný i v kulturách, které se od ní explicitně distancují. Také různé typy vizualizací, jež jsou realizovány v rámci textu (diagramy, mapy, mikroskopická vyobrazení apod.), jsou součástí textových argumentativních praxí. Druhý chápe rétoriku v užším, poněkud negativním smyslu jako schopnost manipulovat s představami a sugerovat požadovaný, stranicky definovaný dojem.

Oba proudy však, což je podstatné, chápou evidenci jako rezultat historicky proměnlivých textových praxí, vlastnost, která není faktům imanentní, nýbrž je jim pouze na základě konkrétní sumy předpokladů připisována. Výrazný rozdíl v textové praxi starších období a raného novověku lze přitom spatřovat v posílení performativní účinnosti samotných výrazů *evidentia*, *evidens*. Zatímco starší texty vytvářely evidenci opisnými prostředky, raně novověcí autoři vkládají do svých textů samotné tyto výrazy, a sugesci evidence tak posilují explicitně.

Zdá se tak, že formování přírodovědného modu evidence neznamenal, že by starší rétorický modus beze stopy vymizel. Spíše než o dvou vývojových fázích, kde přírodovědný model nahrazuje starší model rétorický, lze proto mluvit o *diferenciaci* několika různých modů evidence.⁵⁰ Oba mody operovaly paralelně, do jisté míry si konkurovaly, současně se však vzájemně prostupovaly a vzájemně ze sebe těžily. Otázka, z jakých zdrojů braly texty, které představovaly nové obory, nové výzkumné technologie a nové objevy, svou argumentaci, jak budovaly svou důkazní stránku, v jakých rovinách se pohybovaly ve snaze přesvědčit své čtenáře o své relevanci, není proto zdaleka jen otázkou badatelské praxe samé. Opírala-li se evidence o soubor sociálních kategorií, jako jsou autorita, věrohodnost či svědectví,⁵¹ bylo jejím předpokladem intersubjektivní sdílení těchto kategorií. Vedle

49 H. F. PLETT, *Enargeia*, s. 2.

50 JAN-DIRK MÜLLER, *Evidentia und Medialität. Zur Ausdifferenzierung von Evidenz in der Frühen Neuzeit*, in: *Evidentia. Reichweite visueller Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit*, s. 59–81. Podobně i RÜDIGER CAMPE, *Evidenz als Verfahren. Skizzen eines kulturwissenschaftlichen Konzepts*, in: *Vorträge aus dem Warburg-Haus VIII*, (edd.) Uwe Fleckner, Wolfgang Kemp, Gert Mattenklott, Berlin 2004, s. 110: „Evidenz – die sogenannte metaphysische oder mathematische Evidenz – bezeichnete den Anspruch auf die Unmittelbarkeit Ihrer Einlösung, was die Einigkeit und Selbstigkeit von Evidenz einschloß. Andererseits gab es Herstellungsverfahren von Evidenz in der Rhetorik und Ästhetik, was die Einigkeit der Evidenz wieder ausschloß. Und darüber hinaus sprachen z.B. das Recht, die Naturwissenschaft und die Geschichte von (historischen oder moralischen) Evidenz in jeweils unterschiedlichen Weisen.“

51 H. RÖSSLER, *Die Kunst des Augenscheins*, s. 4.

nástupu nových měřicích přístrojů, optických pomůcek apod. byla proto důležitá i otázka produkce tohoto sdílení, jež nás přivádí k problematice raně novověkých mediálních forem. Zcela jinou epistemologickou kvalitou byl bezesporu experiment nebo jeho demonstrace a jinou kvalitou text, který experiment popisoval tak, aby jej pochopili čtenáři, kteří mu nebyli přítomni, a aby výsledky experimentu akceptovali jako hodnověrné, průkazné a evidentní.

V tomto smyslu byla evidence stejně epistemologickou jako textovou praxí. Pomocí textové reprezentace měla být nahrazena autopsie a sugerována jistota a autoři volili různé prostředky, jak tohoto cíle dosáhnout. Prvním, nejnápadnějším prostředkem bylo performativní užívání slov evidence, evidentní. Autor jednoduše prohlásil to, čemu věřil, nebo o čem chtěl přesvědčit čtenáře, za evidentní. Tím, že tvrzení prohlásil za evidentní, se dopouštěl přímé kognitivní manipulace. Tento prostředek byl vhodný zejména k didaktickým účelům, v této funkci je ostatně užíval i Komenský. Posiloval motivaci čtenářů popisovanému porozumět, když je věc natolik evidentní. Termín sugeroval v tomto kontextu snadno pochopitelný a současně všeobecně akceptovaný, kanonický poznatek. Proklamací toho, že látka je pro něho zcela srozumitelná a považuje ji za evidentní, současně autor afirmoval své odborné kompetence a zpevňoval svou pozici autority. Toto odvolávání se ke kategorii evidence tak mohlo hrát specificky legitimizační roli. Takto například Komenský operoval s termínem evidence, když psal o evidenci výpočtu kvadratury kruhu,⁵² jenž však zdaleka nebyl tak evidentní, jak Komenský svým žákům z didaktických důvodů sugeroval. Figury, jimiž byla evidence budována, ale zdaleka nemusely být takto plakativní. Otázky po mediálních aspektech produkce raně novověké evidence se proto nevyčerpávají jen analýzou užívání samotného slova. Zaměřují se i na sofistickovanější nástroje, ať už rétorické nebo estetické.

Myšlení 17. století, oscilující mezi akcentací smyslového a rozumového poznání, našlo v pojmu evidence nástroj, který unesl měřítko jak rozumového, tak empirického poznání a z protikladných pojmů činil v rovině, jež je oba překračovala, komplementárně se doplňující složky komplexního diskurzu. Operovat s ním tak mohli jak stoupcí empirismu, tak racionalismu, představitelé přírodních věd i teologie, zastánci experimentálních postupů i logických dedukcí, právníci i politikové. Jistě s poněkud odlišnými věcnými akcenty, avšak s toutéž legitimizační naléhavostí. Pojem měnil přinejmenším zčásti svůj obsah, jako vý-

52 J. A. KOMENSKÝ, *Geometria*, s. 22.

raz si ale zachovával svou persuasivní rétorickou funkci. Svůj nový obsah získával v souhře řady interdimenzionálních faktorů ať už šlo o prosazování tisku, zjednodušení tisku vizuálních materiálů, zdokonalování vědeckých přístrojů, pluralizaci vědeckých paradigmat nebo posílení konkurence v oblasti vědy.